

BUDAPEST ISKOLAVÁROS A MAGYARORSZÁGI KÉPZÉSI PIACON 1944 ELŐTT¹

A MODERN KORBAN TELJESEN ÁLTALÁNOS, hogy a nagyvárosok s így a fővárosok is kiemelt szerepet játszanak az illető országok iskolázási piacán. Ez különösen vonatkozik az iskolai hierarchiák felső grádicsaira, a nemzetállamok elitképzési mechanizmusainak legfőbb letéteményeseire – az egyetemekre, a szakfőiskolákra, illetve a legigényesebb előképzést nyújtó középiskolákra – melyek nemcsak, hogy gyakran a fővárosokban összpontosulnak, de amelyek nemegyszer monopólium-szerűen csak a fővárosokban szerveződtek meg, legalábbis a képzési apparátus történelmi kiépülésének egyes fázisaiban. Így volt ez Közép- és Kelet-Európában mindenütt, bár a főváros ilyenfajta túlsúlya a magas iskolázás funkcionális intézményei szempontjából eltérő mértékű lehetett és távolról sem azonos körülmények között alakult ki.

Két társadalomtörténelmi tényező bizonyosan nagy szerepet játszott e téren.

Mindenekelőtt a premodern fejlődés iskolai hozama érdemel említést, hiszen a legmodernebb iskolai intézményhálózat is őriz archaikus elemeket, legalább annyiban, hogy az ipari társadalom iskolai intézményeinek jelentős részét még az iparosításhoz és a feudális rendszerek felbomlásához kötődő társadalmi modernizációs folyamatok beindulása *előtt* alapították. Ezek legtöbbször (bár nem mindig) helyben maradtak, mi több, képzési funkcióikat is nemegyszer megtartották még akkor is, amikor az alapítási helyek társadalmi pozíciója esetenként számottevően megváltozott. Angliában Oxbridge, Svédországban Uppsala, Olaszországban egyes régi (város)állami alakulatok székhelyei (Bologna, Milánó, Pádua stb.), Németországban a gyakran kisvárosi regionális központok (Göttingen, Halle, Heidelberg) továbbra is a legjobb képzést nyújtó s e tekintetben az esetleges nemzeti fővárosi intézményekkel konkuráló alma materek székhelyei maradtak. Ugyanez a tényező azonban másutt, például Franciaországban, a korán kialakult fővárosi iskolai túlsúlyt erősítette fel, sok szempontból napjainkig.

Mindenesetre, tendenciálisan, a fővárosok iskolai funkciói mindenütt gyarapodni látszanak az ipari társadalmak kiépülése során. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a fővárosokban tömörültek a növekvő tömegű eliticsoportok, melyek politikai és

¹ A tanulmány a T 034681, T032192 sz. OTKA kutatások, valamint az OKTK támogatásával készült.

adminisztratív uralkodó helyzetük mellett egyre bővülő iskolai keresletet is mutattak fel. Így érthető, hogy a kialakuló modern világi értelmiség reprodukciójában a nagyvárosok s különösen a fővárosok gyakran népességi súlyukat messze meghaladó szerepet játszottak. Ennek felel meg például a fővárosok előkelő státusa a születési helyek szerint számított „tehetségtérképen” külföldön is, akárcsak Magyarországon.² A fővárosi túlsúly persze még számottevőbbnek mutatkozna a vizsgált szempontból, ha nem az érintett „tehetségesek” születési helyét, hanem intellektuális pályájuk legfőbb színtereit vennénk számításba, hiszen – konkrétan – a legtöbb értelmiségi tevékenység elsősorban városi érvényesülési piacokhoz kötődik. Ezek között (kivételektől eltekintve) a legfontosabbat mindig a főváros képviseli. Ennek következtében a műveltségi tőkével jól dotált rétegek migrációja a nagyvárosokba és a fővárosba a legújabb kori városiasodási folyamatok alapvető eleme, mint ahogy erre több, lentebb mozgósított jelzés utal.

A fővárosi túlsúly a honi iskolai piacon különösen érvényesnek látszik. A kiegyezés utáni évekig csak Pest-Budán volt egyetem s a szakképzés túlnyomó része is kizárólag itt történt – a papképzés, a jogakadémiai tanfolyamok és bányá- és erdőmérnöki szakoktatás (Selmechánya) kivételével. Ugyanez azonban nem teljesen állhatott a középiskolázásra nézve, hiszen e téren Pest-Buda 1777-ig a 42 később is fennmaradó latin iskolából csak kettőt működtetett s ezután az 1850-ig alapított újabb 10-ből mindössze egyet többet. Az 1850 és 1918 között megszervezett 56 klasszikus gimnáziumból és reáliskolából azonban már 26 budapesti volt.³ Az ilyen adatok értelmezéséhez természetesen elengedhetetlen a főváros népességi súlynövekedésének módszeres számbavétele is.

Dolgozatomban ezen fővárosi iskolai túlsúly egyelőre munkahipotézisként felvetett témájának pontosabb valóságtartalmát szeretném körüljárni, mégpedig főképp az eddig kevésbé kihasznált történelmi-statisztikai szakirodalom bőséges idevágó eredményeinek segítségével,⁴ mégpedig úgy, hogy a felhasznált elsősorban kvantitatív jelzések a városi társadalom különleges modernizációs körülményeinek logikájában váljanak értelmezhetővé. Háromfajta tematikus megközelítést kísérelnék meg.

Mindenekelőtt – s ez a viszonylag legegyszerűbb feladat – tisztázni kell a fővárosi iskolázás tényleges s történelmileg talán nem mindig egyirányú mennyiségi

2 L. Hantos Gyula, *Magyar tájak, magyar kiválóságok*, Budapest, 1936 (a *Pallas Nagy Lexikon* életrajzi adatai alapján); Somogyi József, „Magyarország tehetségtérképe”, *Társadalomtudomány*, 1942, 1, különösen 8–19 oldal (a *Révai Lexikon* életrajzi adatai alapján).

3 L. Mészáros István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Budapest, Akadémiai, 1988, 354–359 o.

4 Lásd különösen – a teljesség igénye nélkül, csak a ténylegesen felhasznált műveket említve –: Dr. Elekes Dezső, *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében, Statisztikai közlemények*, Budapest, 1935; Illyefalvi I. Lajos, *A közoktatásügy Budapesten a Világháborút megelőző években, Statisztikai közlemények*, 71/3, Budapest székesfőváros házinyomdája, é.n.; Hamvas József, *Budapest Székesfőváros iskolaügye 1920-tól 1938-ig, Statisztikai közlemények* 91/3, Budapest főváros házinyomdája, 1940; Dr. Thirring Lajos, *Budapest Közoktatásügye az 1907/8-as tanévben, Budapest Székesfőváros statisztikai közleményei*, 48, Budapest, 1912. Itt kell hivatkozni Mann Miklós újabb s szintén gazdag statisztikai tárházzal rendelkező iskolatörténeti áttekintésére: *Budapest oktatásügye 1873–2000*, Budapest, Önkönet, 2002.

súlyának változásait – erősödését vagy esetleges gyengülését – az ország iskola-rendszerében, különösen az elitképzés piacain, ahol feltehetőleg a legjelentősebb eltérések (s ezeknek legszámottevőbb hatású történelmi átalakulásai) mutatkozhatnak.

Másodsorban, a beiskolázási gyakoriság és az intézményhálózat nyers mennyiségi mutatóin túl, meg kell határozni a fővárosi képzési rendszer sajátos minőségi funkcióit az ország iskolázási piacán.

Végül néhány jelzés erejéig megkísérlem jellemezni a fővárosi iskolázás társadalmi funkcióinak sajátosságait. Ez elsősorban publikumainak rétegsajátos (felekezeti, etnikai) összetételére vonatkozó elemzésekkel történhet, amely sokféle szálon kötődik a fenti második pont alatt vizsgálandó „belső” iskolázási jellemzőkhöz (mint pl. az intézményhálózat fenntartói szerinti – közület vagy egyházak – szerkezetéhez, az érettségizettek pályaválasztásához és vizsga-minősítéséhez, a nők arányához az iskolai népességekben stb.).

Mindhárom megközelítés a honi iskola-rendszer történelmileg viszonylag későn beteljesülő funkcionális differenciálódására, hierarchikus rétegződésére illetve átrétegződésére fog illusztratív példákat felmutatni Budapest és a vidék ellentétének vagy eltéréseinek prizmján keresztül.

A mennyiségi túlsúly elemei

A budapesti népesség, az iskolai piacon szereplő legfontosabb intézmények és a beiskolázottak nyers számainak és a fővárosra vonatkozó viszonyszámok alakulását az 1. táblázaton lehet követni. Egyszerűség kedvéért eltekintettünk egyes ritkábban előforduló, illetve történelmileg csak később kialakult vagy jelentőségre jutott iskolák számbavételétől (mint a felső kereskedelmik, a tanonképezdék és az óvó- és tanítóképzők).

Az 1. táblázat, bármilyen egyszerűek is adatai, jól demonstrálja a budapesti iskolai koncentráció egyes, az egész iskolai piac szerkezetére jellemző sajátosságait. Egyrészt már maguk az elemi szinten beiskolázottak nyers számai mutatják a budapesti népességszám gyors növekedését. Igaz ugyan, hogy a beiskolázottak az összes iskolázottsági kötelezettnek csak egy részét tették ki, bár a 19. század végétől már túlnyomó részét is, különösen a városi népességekben. (Budapesten 1895/6-ban például a 6–12 éves tankötelezetteknek becslés szerint nem kevesebb, mint 97,8 százaléka ténylegesen elemibe járt.)⁵ Mindenesetre az elemi iskolák népességéből kerültek ki a felsőbb népiskolák (így a polgári) vagy a középiskolák látogatói is.

A számszerű összehasonlításhoz e megállapításból kifolyólag célravezetőbb tehát az elemista népességet alapul venni az össznépesség helyett, akkor is, ha a különböző iskolatípusra vonatkozó, dátumszerűen egyidejű adatok az iskolai hierarchia részben egymásra épülő intézményeinek tanulószámban nem tükrözik teljes pon-

⁵ A *Magyar statisztikai évkönyv*, 1896, 416 oldalán szereplő adatok alapján.

tossággal az alsóbból a felsőbb intézménykategóriákba belépni képes csoportok nagyságát: ez utóbbit az életkorhoz kötött (és történelmileg is változó) halálozási kockázat és a migrációs gyakorlat (a családok el- illetve bevándorlása, a diákok elküldése nem fővárosi, illetve bejárása fővárosi intézményekbe) is befolyásolhatta. Ha tehát az elemisták megfigyelt számai csak nagyságrendileg jelzik a felsőbb iskolákba igyekvő potenciális diákjelöltek mennyiségét, a felsőbb iskolázásra kész népességnek mégis ez szolgáltatja leghűbb kvantitatív megközelítését.

1. táblázat: Egyes iskolatípusok valamint tanulóközönségük számainak és számarányainak változásai Budapesten és országosan (1890–1940)

A/ Iskolák

	Elemik			Polgárik			Középiscolák		
	Magyar-ország	Budapest		Magyar-ország	Budapest		Magyar-ország	Budapest	
	N	N	%	N	N	%	N	N	%
1890	16 558	136	0,8	164	19	11,6	164	14	8,5
1900	16 817	166	1,0	296 ^a	30	10,1	197	17	8,6
1910	16 455	202	1,2	460 ^b	50	10,9	245	24	9,8
1920	6 158	178	2,9	312	70	22,4	152	41	27,0
1930	6 856	183	2,7	378	69	18,3	161	48	29,8
1940	17 079	173	1,0	514	65	12,6	362	58 ^c	16,0

^a 1899/1900-ra. L. Asztalos József, „Polgári iskoláink az 1925/26. tanévben”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1927, 10. sz., 929 o. ^b 1909/10-re. L. u.o. ^c Az újabban szervezett (ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi) szakközépiscolák nélkül.

B/ Tanulók

	Elemik			Polgárik			Középiscolák		
	Magyar-ország	Budapest		Magyar-ország	Budapest		Magyar-ország	Budapest	
	N	N	%	N	N	%	N	N	%
1890	16 558	136	0,8	164	19	11,6	164	14	8,5
1890	1 624 872 ^a	37 727	2,3	22 585 ^b	5 333	23,6	40 673	5 407	13,3
1900	1 755 197	56 395	3,2	48 169 ^c	10 638	22,1	59 302	9 017	15,2
1910	1 942 438	62 086	3,2	82 796 ^d	18 583	22,4	79 357	12 369	15,6
1920	881 046 ^e	63 144	7,2	75 351 ^f	24 515	32,5	56 927 ^g	19 369	34,0
1930	849 075 ^h	54 103	6,4	78 633	21 524	27,4	64 218	22 052	34,3
1940	1 542 105 ⁱ	51 928	3,4	131 399	22 533	17,1	93 932	29 734	31,7

^a Csak 1892/3-ra találtam adatot. ^b 1889/90-re. ^c 1899/1900-ra. ^d 1909/10-re. ^e Az elemi mindennapi iskolákba járó 6–11 éves tankötelezettek. ^f 1919/20-ra. ^g A vizsgát tett tanulók. ^h Az általános és gazdasági továbbképző (ismétlő) iskolák tanulói nélkül. ⁱ Mint az előbbi jegyzetben.

Források: Budapestre nézve Kalmár Ella gyűjtése. L. *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században. Tanulmányok*. Szerkesztette Feitl István és Sipos András. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004, 160–217 o. A legtöbb országos adat lelőhelye a *Magyar statisztikai évkönyvek*. A polgári iskolákra I. ezenkívül Asztalos József, „Polgári iskoláink az 1925/26-os évben”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1927, 10. szám, 928–941 oldal, különösen 929. oldal; Jánki Gyula, „Polgári iskolák”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934, 1. szám, 26–29, különösen 27. oldal.

Ezek szerint a világháború előtt a fővárosi elemisták az összes elemistának apró, 2–3 százaléknyi töredékét képezték, s arányuk a Trianoni országban sem haladta meg ennek az értéknek a dupláját, hogy aztán az 1938 utáni területnagybodásokkal ismét lesüllyedjen a század elejei szintre. Ez utóbbi számokban persze már a városokban általában eluralkodó demográfiai depresszió (kis család-modell) is éreztette hatását, annak ellenére, hogy a főváros globális népességszáma az 1890-es 487 ezerről 1910-re 880 ezerre,⁶ 1930-ra 1 006 ezerre és 1941-re 1 164 ezerre nőtt.⁷ (A budapesti gyerek utánpótlásnak a világháborúk közötti évtizedekben megfigyelhető apadására jellemző, hogy míg az 1930-as népszámlálás még 45 500 6–9 éves iskoláskorút regisztrált,⁸ addig ez a szám a globális népességgyarapodás ellenére 1941-re jó 15 százalékkal lecsökkent és 38 400-ra süllyedt.⁹)

A csökkenő számú beiskolázandó vagy iskolaképes fiatal azonban a fővárosban átlagosan egyre magasabb iskolázottság kedvezményezettje lett. A fővárosi iskolázottság szintemelkedése, mi több, lényegesen gyorsabb is volt a vidékinél. Itt is többfajta összefüggés eredőjéről van szó, melyek között a demográfiai kutatásban legtöbbször feledés övezi. Pedig fontos máris leszögezni, hogy a kisebb családokban egy „gyerekfőre” átlagosan egyre több művelődési beruházás jutott, függetlenül minden egyéb iskolázottsági tényezőtől (melyekre később térünk ki). Mindenesetre a táblázatból kiviláglik a fővárosi iskolai keresletnek a vidékiét lényegesen meghaladó *szímvonala*. Habár a polgárik és a klasszikus középiskolák iránti kereslet a vizsgált évtizedek során mindenütt sokkal gyorsabban emelkedett, mint az elemikre irányuló, ami természetes folyamat egy olyan történelmi helyzetben, melyben – mint fentebb ez már említést nyert – az elemista korúak nagy része kezdettől fogva iskolába járt, országosan a beiskolázottak túlnyomó többsége a legutolsó jelzett időpontban is (1940-ben 87 százaléka) elemista maradt. Budapesten egészen másként alakultak ezek az arányok. 1890-ben a táblázatban megfigyelt beiskolázottaknak máris 22 százaléka középiskolás vagy polgárista volt. 1940-re ez az arány az összes beiskolázott felét is (50,2 százalék) elérte. Ráadásul az idők során számottevően módosult a nyolc osztályos középiskolások és a 4–6 osztályos polgáristák egymáshoz viszonyított aránya. Míg országosan a polgáristák száma 1910 után mindig magasabb volt a gimnazisták és a reáliskolások összességénél, addig Budapesten 1930-tól egyre nagyobb a klasszikus középiskolákba járók számbeli fölénye a polgáristákkal szemben.

Ebben az összefüggésben lehet utalni az elemi népoktatás felsőbb osztályaiban tapasztalható fővárosi sajátosságokra, melyek leginkább a városi néptömegek középiskolázási esélyekkel nem rendelkező részlegeinek modernebb, a hagyományos mezőgazdasági mesterségek helyett az ipar és a kereskedelmi munkapiac felé irányuló képzési választásait tükrözik. Így az összes kereskedő-tanonc 46,5

6 Budapest székesfőváros statisztikai közleményei 53, 14 oldal.

7 Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve, 1944, 31 oldal.

8 Magyar statisztikai közlemények 96, 284–285 oldal.

9 Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve, 1944, 38. oldal.

százaléka már 1925/6-ban Budapesten készült mesterségére s ez az arány 1934/5-re többségi lett (54,7 százalék). Az iparos-tanoncok megfelelő fővárosi arányai ugyanakkor 30-ról 33,1 százalékra emelkedtek. Evvel szemben érthető, hogy a fővárosi tanulóifjúság sokkal ritkábban (1925/6-ban az országos szám 4,9 százaléka erejéig) keresett mezőgazdasági alapképzést a gazdasági ismétlőiskolákban s ez a szerény – habár az elemista átlagot azért jócskán meghaladó – arány az évek során egyre gyengült is (1934/5-re 3,3 százalékra).¹⁰ A viszonylag magas de még elemi szintű szakiskolák iránti kereslet tehát a budapesti iskolai piac legalsóbb rétegeire is rányomta bélyegét.

Az urbánus közönség pragmatikusabb, a munkaerőpiacra közvetlenebbül orientált iskolaválasztását tükrözte a középiskolázás szintjén az érettségi minősítést nyújtó felső kereskedelmi iskolák iránti különleges fővárosi kereslet. 1911/12-ben például az akkoriban működő 51 ilyen típusú intézményből közel egyhatodik (9) budapesti volt, de arányosan az összes kereskedelmistáknak ennek mintegy duplája (31,4 százalék) tanult bennük.¹¹ 1934/5-re ezek a számarányok jelentősen eltolódtak. Ekkor a trianoni ország 49 felső kereskedelmijéből közel harmad részük, 15 volt Budapesten, de ezekbe a trianoni ország összes felső-kereskedelmistájának már többsége (51,4 százalék) járt.¹²

Ez előbbi összefüggésből is felsejlik a könnyen általánosítható megfigyelés a budapesti iskoláknak a vidékiekéknél nagyobb méreteit illetőleg. Tekintve, hogy a fővárosi iskolák aránya az ország iskolái között mindig sokkal kisebb volt, mint a fővárosi tanulók számának megfelelő arányai, nyilvánvaló, hogy az itteni intézmények mindegyike átlagosan sokkal (az elemikben legalább kétszer) több tanulóval fogadott be, mint a vidékiek. Ez az eredmény, láttuk, a felső kereskedelmikre is és – táblázatunk adatai szerint – a többi magasabb szintű iskolatípusokra nézve is állt, hiszen a budapesti polgárik és a középiskolák is rendre ritkábbak voltak mint az általuk foglalkoztatott aránylag lényegesen (ha nem is az elemikhez mérten) nagyobb tömegű diákság.

Márpedig az intézmények méretei az oktatás minőségére nézve egy sor igen konkrét következménnyel jártak. Az elemikben például az oktatók egyes osztályok kezelésére szakosodhattak, szemben a vidéki, zömmel sokáig egytanítós többségi iskolákkal. 1907/8-ban a budapesti elemik 76 százaléka osztott osztályokkal s több mint 5 tanítóval működött, szemben a mindössze 6,7 százaléknyi országos átlaggal.¹³ Ha a középiskolákban kevésbé drámaiak is az eltérések, 1912/3-ban Budapesten átlagosan 19, vidéken csak 14,9 tanár jutott egy intézményre. Huszonkét évvel később ezek a számok Budapesten már 24,2-re, vidéken 17,6-ra emelkedtek, azaz az eltérések mértéke alig változott. Hasonló ütemben nőtt az egy intézményre jutó átlagos diáklétszám is, Budapesten a két előbbi dátum kö-

10 Elekes Dezső, id. mű, 44. oldal.

11 A *Magyar statisztikai évkönyv*, 1912, 158 oldalán lévő adatokból számított arányok.

12 U.o. 36. és 41. oldal.

13 A *Magyar statisztikai közlemények* 31, 230–256 oldalakon található adatokból számított arányok.

zött 455-ről 516-ra, míg vidéken 297-ről 363-ra.¹⁴ Ha a nagyobb tanári karban akárcsak hallgatólagosan előálló belső szakosodás és konkurencia javíthatta az oktatás pedagógiai minőségét, gyakrabban fordulhatott elő a nagyobb iskolákban, hogy egy tanárra átlagosan több diák jutott, s evvel alkalom adtán csorbulhatott az egy diákot megillető oktatói figyelem – mint ahogy ez a zömmel osztatlan vidéki egytanítós elemikben nem ritkán drasztikusan nyilvánult meg. Ilyenfajta eltérés ténylegesen tapasztalható a vidéki középiskolák előnyére, de csak szerény és az idővel radikálisan csökkenő mértékben. Budapesten 1912/13-ban egy tanárral szemben átlagosan 24, 1934/5-ben már csak 21,3 diák ült az osztálytermekben, míg vidéken kezdetben 20, tehát valamivel kevesebb, ez azonban 1934/5-re 20,7-re nőtt,¹⁵ s így az e téren mérhető különbségek a világháborúk között tulajdonképpen elenyészővé váltak. A tanárral való ellátottság szempontjából a fővárosi középiskolások korábban csekély hátránya – ha ugyan lehet tényleges hátrányról beszélni – ezzel tendenciálisan jelentéktelenné zsugorodott. Valószínű ugyanis, hogy a diák/tanár arányban mért különbségek annak tudhatók be, hogy vidéken 1919 előtt még ún. nem teljes, négy vagy hatosztályos és érettségit nem nyújtó gimnáziumok és reáliskolák is működtek.¹⁶ Budapesten a kiegyezés után rohamosan kiépülő középiskolai hálózatban viszont már eleve csak érettségiztető intézményeket alapítottak, melyeknek átlagos tanár- és diákszám, érthetően, így eleve meghaladta a megfelelő vidéki átlagokat.

A budapesti túlsúly a táblázatban nem érintett felsőoktatásra nézve még a közép- és alsóbb iskolázásban megfigyeltnél is sokkal nagyobb mértékben érvényesült.

Ennek a folyamatnak történelmi előzményei részben már említést nyertek. Műegyetem a tárgyalt régi rendszer végéig csak Budapesten működött (bár a honi mérnökképzésben az osztrák, német, cseh és svájci műegyetemek is nagy szerepet játszottak a II. Világháború előestéjéig). Tudományegyetem is csak Budapesten működött 1872-ig s az 1918-ig aktív (kolozsvári) második magyar tudományegyetem sokáig másodlagos, néha (Bécs után) csak harmadlagos szerepet töltött be a honi értelmiség képzésében. 1880-ban például a magyarországi születésű orvosok 54 százaléka Budapesten, 31 százaléka Bécsben, 8 százaléka egybeült külföldön (főleg más németnyelvű fakultásokon) tanult s mindössze 7 százaléka Kolozsvárott.¹⁷ Az orvosképzésben Budapest szerepe később állandóan erősödött (1910/11–1913/14-ben már 76 százalék erejéig), bár inkább a külföldi, mint a kolozsvári testvérkar kárára (mely utóbbiban a világháború előtti években orvostanhallgatóink 12 százaléka járt).¹⁸ Csak a Kolozsvári egyetem jogtudományi kara került az 1900-as években a kétes értékű „diplomagyár” vagy a „mezei jogászság” „szanatóriumának” hírébe, amennyiben alacsonyabb vizsgakövetelményei

14 A számítások forrása Elekes Dezső, id. mű, 36. oldal.

15 U.o.

16 L. *Egybáz és Tanügy 1885–1889. Magyar statisztikai évkönyv*, 1889, 117–118 oldal.

17 L. Victor Karady, Lucian Nastasa, *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872–1918)*, Budapest-Cluj, CEU Press és Ethnocultural Diversity Resource Center, 2004, 75. oldal.

18 U.o.

segítségével, s a pesti fakultásnál összességében kevesebb jurátussal néhány évig a fővárosinál jóval több jogi és államtudományi doktorátust adott ki.¹⁹ Például 1903/4 és 1906/7 között az első jogi alapvizsgán Budapesten a jelentkezők 44,7, míg Kolozsvárott 81,4 százaléka ment át. Az utolsó szigorlaton már megszűntek ezek az eltérések, csupán Kolozsvárott négy évvel később (1907/8 és 1910/11 között) már több vizsgázó jelentkezett a diplomához vezető harmadik vizsgán (2222) mint Budapesten (1621) és pótvizsgázókból is több volt.²⁰ A trianoni országban a vizsgázók siker-rátája az egyetemek között látszólag kiegyenlítődt, de 1934/5-ben a Pázmány Péter egyetem jogi karán még mindig csak a szigorlatozók 71,5 százaléka szerepelt sikeresen, szemben a vidéki jogi fakultások vizsgázóinak 80 százalékával.²¹

A világháborúk közötti korban a Kolozsvári Egyetem Szegedre kerülésével és pécsi és a debreceni egyetemek felfejlesztésével a honi tudományegyetemek hálózata formálisan megduplázódott, majd átmenetileg 1940 után a Kolozsvári magyar fakultások visszaállításával tovább nőtt. Ugyanakkor az 1920-ban bevezetett zsidóellenes *numerus clausus* brutálisan leállította a korábban viszonylag messze legnagyobb főiskolai keresletet felmutató társadalmi kategória, a zsidóság egyetemi beiskolázását, különösen Budapesten, ahol a *numerus clausus*-t szigorúbban érvényesítették mint vidéken,²² s ahol a modern beállítottságú honi zsidóságnak a világháborúk között már többsége élt s így tanulmányi kereslete is elsősorban az itteni főiskolákra és egyetemekre irányult.²³ Mindennek a budapesti főiskolai túlsúly globális meggyengülésével kellett volna járnia. A valóságban azonban ez nem történt meg. A főváros továbbra is nemcsak a legtöbb egyetemi polgárt összpontosító város maradt, de sokáig az összes egyetemista és főiskolás a fővárosban nyerte el kiképzését, nem szólva arról, hogy itt oktatott az egyetemi tanári személyzet többsége is. Ami az egyetemi diákság létszámát illeti, „a budapesti arány a háború után csökkenő: míg 1921/22-ben 85,6 százalékkal kulminál, 1934/35-ig 53,1 százalék alá esik”.²⁴ Ez az arány azonban a későbbiekben sem változott számottevően, annak ellenére, hogy az 1940 után újjáalapított Kolozsvári Egyetem új pólusát képezte a főiskolai kínálatnak és a háború alatti megnagyobbodott országban a férfi diákság számára már a bevonulást elkerülő stratégiaként is egyfajta erős beiskolázási hullám érvényesült. Ennek súlypontja szükségszerűen – a területnagynyobodás egyenes következményeként – vidékre esett. Márpedig 1941/42-ben a második félévre beiratkozott 19 900 összes főiskolásból és egyetemistából

19 L. Ladányi Andor, *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*, Budapest, Felsőoktatási Kutató Központ, 1969, 74. oldal.

20 A *Magyar statisztikai évkönyvek* megfelelő éves adatai alapján végzett mérések.

21 L. Elekes Dezső, id. mű. 50. oldal.

22 L. erre többek között a korabeli kitűnő szélsőjobb statisztikus megállapításait: Kovács Alajos, „Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása”, *Társadalomtudomány*, 1926, 257–269, különösen 264 oldal.

23 L. Karády Viktor, „A *numerus clausus* és a zsidó értelmiség”, in *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*, Budapest, Replika Könyvek, 1997, 235–245 oldal.

24 L. Elekes Dezső, id. mű, 47. oldal.

továbbra sem kevesebb mint 10 330 (51,9 százalék) a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem és a Műegyetem hallgatója volt.²⁵

„Minőségi különbségek”, iskolázási egyenlőtlenségek és piac-szerkezet

Már az eddigiekben is jeleztünk több „minőségi” különbséget a budapesti és a vidéki iskolai kínálatban. A továbbiakban a fővárosi és vidéki iskolahálózatok mintegy belső szerkezeti sajátosságai közötti eltéréseket vizsgáljuk, illetve azokat a művelődésbeli pályaválasztási eltéréseket, melyek a kétfajta iskolai hálózatból kikerült diplomásokat és egyéb képzeteket némely tekintetben igen radikálisan megkülönböztetni engedik.

A szerkezeti különbségek között elsősorban az intézmények fenntartóinak eltérő jellegzetességeit kell említeni. Ezek természetesen csak elemi és középiskolai szinten érvényesülhettek, hiszen a magyar felsőoktatás már gyakorlatilag Mária Terézia alatt a jezsuiták nagyszombati egyetemének államosítása (és a rend feloszlata, 1773), majd az első *ratio educationis* (1777) óta állami kézben volt, s kivételektől eltekintve ez a helyzet máig sem változott. Tárgyalt korszakunkban a kivételek néhány vidéki intézményre korlátozódtak. Ezek között voltak a kiegyezés előtt alapított s akkor még fontos, de az idővel egyre kisebb tömegű diákságot mozgósító egyházi jogakadémiák és – értelemszerűen – a különböző egyházak papképző teológiai főiskolái. Az egyházi jogakadémiák hallgatósága, marginálisan ugyan, de a régi rendszer végéig sajátos színezetű részlegét képezte a honi jurátus-ságnak: 1895/6-ban az összes joghallgató mintegy 18 százalékával,²⁶ 1910/11-ben 14 százalékával,²⁷ 1934/5-ben 12 százalékával (miután a trianoni országban állami jogakadémiák már nem működtek),²⁸ 1941/2-ben ismét 16 százalékával (második féléves hallgatók).²⁹ De a teológiákra is csak részben állt a felekezeti önállóság, hiszen a budapesti egyetem katolikus hittani kara – akárcsak a premodern korban alapított hasonló európai egyetemek nagy részében, sokáig még a forradalom után messzemenően szekularizált Franciaországban is (itt 1885-ig) – szintén állami intézményként fungált. Hasonlóképp állami alapítású a neológ zsidóság budapesti Rabbiképző Intézete (1877). De Trianon után az állami egyetemekhez csatolták külön karok formájában az evangélikus teológiát (soproni székhellyel, de a Pécsi Egyetem keretében) illetve a korábbi Debreceni Református Kollégium teológiáját. A felső szakoktatás szintjén tehát Magyarországon az állami intézmények monopóliuma a legutóbbi (1989 utáni) időkhöz végig majdnem teljes maradt.

Nem így az alsóbb iskoláztatás intézményrendszere mely, tudjuk, történelmileg kizárólag egyházi alapítású volt s bár az első *Ratio educationis* óta az állam

25 *Magyar statisztikai évkönyv*, 1942, 233 oldal.

26 A *Magyar statisztikai évkönyv* 1896, 395. oldalán lévő adatok szerint.

27 A *Magyar statisztikai évkönyv* 1910, 385. oldal adatai szerint.

28 A *Magyar statisztikai évkönyv* 1935, 321. oldal adatai szerint.

29 A *Magyar statisztikai évkönyv* 1942, 233. oldalának adatai szerint.

egyre inkább meghatározta működési feltételeit, a kiegyezésig majdnem teljesen egyházi felügyelet alatt is maradt. 1868/9-ben még állami elemi nem volt és az ország 13 948 elemi iskolájából közel 96 százalékot a felekezetek működtettek.³⁰ Ekkoriban az országban mindössze néhány újonnan alapított állami reáliskolát találni, de közületi gimnázium még egyáltalán nem létezett.³¹ Az első „császári-királyi állami gimnáziumot” ugyan hivatalosan már az abszolutizmus alatt (1858-ban, Pesten) megalapították, de mivel a katolikus Tanulmányi Alapból tartották fenn, ennek is katolikus jellege maradt 1897-ig.³² A későbbi pesti „mintagimnázium” megjelenésével (1872) vette aztán kezdetét a közületi gimnáziumi hálózat kifejlesztése.³³ Az alsóbb intézményhálózatok fokozatos (bár a régi rendszer végéig teljessé nem váló) államosítása tehát tulajdonképpen a tárgyalásunk alá tartozó korban ment végbe. Ez a fejlődés azért kell, hogy érdekeljen minket, mivel az állami intézményhálózat kiépülése, illetve a meglévő iskolák részleges államosítása területileg igencsak differenciált folyamatnak bizonyult. Röviden, vidéken erősen megmaradt az egyházi intézmények túlsúlya, míg Budapesten a kiegyezés óta már elsősorban a közületi (állami és községi) vagy kisméretű az egyéb nem egyházi (egyesületi és magán) intézmények uralták az egész iskolai piacot.

Elemi szinten a folyamat könnyen leírható. A kiegyezés után, illetve közvetlenül az 1868-as népiskolai törvény következtében a zömmel katolikus fővárosi elemi iskolai hálózat városi kezelésbe került. „Pest sz. királyi város képviselőlete már 10 nappal a törvény kihirdetése után, 1868. dec. 17-én tartott közgyűlésén kimondta, hogy a város iskolái többé nem róm. kat. felekezeti, hanem községi.”³⁴ Az ehhez nemsokára csatlakozó felsőbb népiskolákat, illetve a polgári iskolákat már eleve túlnyomó részt a főváros szervezte meg. Mindez megalapozta a fővárosi népiskolai piacnak a régi rendszer végéig fennmaradt közületi dominanciáját. 1900/1901-ben a 208 budapesti „népiskolából” (köztük 29 polgári iskola) nem kevesebb, mint 77 százalék közületi (köztük 156 egyenesen községi) és 7 százalék egyesületi vagy magán jellegű volt, szemben 13 római katolikus, 9 izraelita, 6 evangélikus és 2–2 református illetve görög keleti iskolával.³⁵ Vidéken ekkoriban a 16 938 „népiskolából” csak 3293, azaz 19 százalék volt közületi és mindössze 1,6 százalék egyéb nem egyházi intézmény.³⁶ A világháborúk közötti időszakban ezek az arányok csak kissé módosultak, főképp a Klebelsberg-féle állami beruházások révén, melyek azonban majdnem kizárólag a vidéki elemi iskolai hálózatot erősítették meg. 1934/5-ben a 180 budapesti elemiből még mindig 82 százalék (71 százalék közületi és 11 százalék más) nem felekezeti kezelésű volt,³⁷ míg vidéken

30 *Magyar statisztikai közlemények*, 31, 27* oldal.

31 L. Mészáros István, id. mű, 298 oldal.

32 U.o. 163. oldal.

33 U.o. 164. oldal.

34 *Magyar statisztikai közlemények*, 31, 29* oldal.

35 *Magyar statisztikai évkönyv*, 1901, 318. oldal.

36 U.o. 320–321 oldal.

37 *Magyar statisztikai évkönyv*, 1935, 298. oldal adatai alapján.

továbbra is az egyházi iskoláknak jutott a fő szerep az intézményhálózat 69 százaléka erejéig.³⁸ Magán Budapesten a világháborúk közötti években csupán néhány újabb római katolikus elemi megjelenése figyelemre méltó. Ez minden bizonynyal a militáns katolicizmus térhódításának s főképp a zsenge női lelkek felekezeti domesztikációjára tett kísérletnek felelt meg, hiszen a fővárosi katolikus iskolák publikumának túlnyomó része (1939/40-ben nem kevesebb, mint 84 százaléka)³⁹ lány volt, ami a többi felekezeti iskolára nézve nem bizonyult jellemzőnek. Megjegyzendő, hogy bár a zsidó elemik száma a világháborúk közötti években nem nőtt, az ezeket frekventáló közönség számaránya tetemesen megemelkedett a fasizálódás és az antiszemita hisztéria erőre kapása során. Míg 1925/6-ban a fővárosi zsidó iskolakötelezetteknek még csak 23 százaléka járt felekezeti elemibe,⁴⁰ 1942/43-ra ez az arány már 39 százalékra emelkedett.⁴¹

Nem kevésbé látványosnak tekinthető a közületi intézmények túlsúlya a főváros középiskolai piacán a dualista kortól kezdődően. Míg 1890-ben még csak 7 közületi gimnázium és reáliskola állt az 5 felekezettel szemben,⁴² 1917–18-ban már 18 mindössze héttel szemben.⁴³ A lányközépiskolák megszervezésével az első világháború körüli években rohamosan megnőtt a fővárosi középiskolai hálózat, 1924/25-re már 13 felekezeti és 27 közületi illetve más nem egyházi intézménnyel.⁴⁴ Ugyan a „neobarokk társadalom” újra-klerikalizálódása Budapesten újabb katolikus középiskolák nyitását is eredményezi, az államosítás előtti 1947/48-as iskolaévben a 48 fővárosi középiskolának továbbra is csak kisebbsége (40 százalék) volt felekezeti kezelésben.⁴⁵ E tekintetben a vidékkel való kontraszt messzemenően fennmaradt a régi rendszer végéig, habár ott is megtörtént a közületi, főképp az állami középiskolák fokozatos térnyerése. 1932/3-ban például a 117 vidéki középiskola közül (fiú- és lánygimnáziumok, reálgimnáziumok, reáliskolák és líceumok együtt) 55 százalék még felekezeti kezelésben működött.⁴⁶

Igen szignifikáns különbségek figyelhetők meg a budapesti és vidéki iskolák belső „promóciós” képességében s erre nézve az iskolarendszer minden szintjén összefüggő és egyöntetű jelzések felett rendelkezünk. Ezek szerint a fővárosi intézmények diáksága a vidékinél lényegesen nagyobb arányban jutott el a diplomáig vagy az érintett tanulmányi ciklus végéig. Az ilyen jellegű mérések mögött persze nemcsak a fővárosi iskolák közönségének alacsonyabb lemorzsolódási rátája áll, hanem alkalom adtán egyes budapesti iskolák felé való „iskolai bevándorlás” vagy egyenesen „felvándorlás” is a tanulmányi ciklusok magasabb grádicsain.

38 L. u.o.

39 A *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*, 1940, 600. oldal alapján.

40 U.o. 1926, 436 oldal adatai szerint.

41 U.o. 1943, 228 oldal adatai alapján.

42 U.o. 309. oldal.

43 U.o. 321. oldal.

44 U.o. 326. oldal.

45 U.o. 335. oldal.

46 L. Asztalos Sándor, *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33 tanévig*, Magyar statisztikai közlemények 91, (Budapest, 1934), 53–57 oldal.

Az effajta vándorlási többlet az elemi iskoláztatásban csak gyengén éreztetette hatását, hiszen a gyermekkorú iskolakötelezettek kevéssé voltak annak kitéve, hogy az elemi iskolai tanulmányok esetlegesen igényesebb intézményben való abszolválása végett szüleik őket vidékről egy fővárosi iskolába telepítsék át. Külvárosokból viszont már nem lehetett ritka a „bejárás”, főképp nem az előrehaladottabb tankötelezettségi korban (polgáriba, tanonciskolába stb.). Erre egyes bizonyítéknak tűnik az a tény, hogy például 1930/31-ben a törvényhatóságú jogú városokban mindenütt többen (105,6 százalék erejéig) jártak iskolába, mint ahány helyi tankötelest összeszámoltak, míg a megyékben az iskolaköteleseknek csak 88,5 százalékát lehetett az iskolákban ténylegesen fellelni.⁴⁷ Az alsóbb elemi iskolásoknál szintén magasabb a városokban a beiskolázási ráta (95,8 százalék) mint a vármegyékben (92 százalék), és néha (Győrött, Sopronban, Pécsett) több a beiratkozott tanuló mint a tanköteles,⁴⁸ ez azonban ritkán fordul elő. Persze ebben az összefüggésben nem lehet elhanyagolni a nyers (nem kifejezetten az iskolázást célzó) vándorlási többletet, mely egyes túlrurbanizált etnikai csoportokban – Magyarországon a zsidóságban – statisztikailag is kimutathatók. Az a tény, hogy Budapesten például 1907/8-ban valamivel több zsidó elemista volt a 4. osztályban (3112), mint az 1.-ben (3080), elsősorban bevándorlási többlettel magyarázható.⁴⁹ Ez a jelenség mégis inkább kivételes, a szabály az elemista osztályok közötti többé-kevésbé masszív lemorzsolódás maradt. Egyes – igaz, történelmileg behatárolt – jelzések szerint éppen az elemi elvégzésének esélyeire nézve található a legdrasztikusabb eltéréseket Budapest és vidék között. Ha összevetjük például az 1904/5-ös év 1. osztályosainak számát a négy évvel későbbi negyedik osztályos elemistákéval, akkor a fiúknál az utóbbiakra nézve 87,5 százalékot, a lányoknál 83,9 százalékot találunk a fővárosban. Ezzel szemben vidéken a megfelelő arányok a vármegyékben mindössze 52,9 százalékot tettek ki a fiúknál és 51,4 százalékot a lányoknál, a vidéki városokban pedig 68,4 ill. 66,8 százalékot.⁵⁰ Az így mért „lemorzsolódási ráta” fényesen bizonyítja az iskolahasználat markáns területi sajátosságait. Míg a fővárosban az utolsó századelőn induló elemisták túlnyomó része láthatóan be is fejezte tanulmányait (különösen, ha az osztálylétszámok közötti eltérésbe gondolatban az e korban még nem jelentéktelen gyermekkori halandóságot is számba vesszük), s feltehetőleg pl. megtanult írni és olvasni, addig vidéken az elemisták közel többségi részlegére ez nem mondható el.

Ha az elemi szintjén a lemorzsolódási egyenlőtlenségek ilyen döntően megkülönböztetik a fővárosi és vidéki tanulók esély-elvárásait, ugyanez szintén kimutatható – ha sokkal halványabban is – a középiskolázásban egyes, itt is történelmileg behatárolt (tehát talán nem általánosítható) jelzések alapján. 1932/3-ban például Budapesten a gimnáziumi és reál-gimnáziumi érettségizők számaránya

47 *Magyar statisztikai évkönyv*, 1931, 252. oldal.

48 U.o. 251. oldal.

49 *Budapest Székesfőváros statisztikai közleményei*, 48, 60* oldal.

50 *Magyar statisztikai közlemények*, 31, 190, 194, 206 és 210. oldalainak adatai alapján.

az összes tanuló 10,8 százaléka volt, míg vidéken csak 9,2 százalék. Az ekkoriban már kihalóban lévő reáliskolai hálózatban a megfelelő eltérés sokkal kisebbnek, de ugyanolyan értelműeknek bizonyult (9,8 százalék szemben a vidéki 9,6 százalékkal).⁵¹ Ez a becslés ugyan nem olyan pontos, mint az elemikre vonatkozó, mivel itt az „induló” osztályok „érkezési” esélyeit igencsak közvetve tudtuk megállapítani. Így is valószínűsíthető, hogy a világháborúk közötti években a budapesti középiskolások vidéki társaiknál gyakrabban jutottak el az egyetemi polgárság előszobáját jelentő érettségiig.

Amikor eljutottak azonban, előnyeik további tanulmányaik során is érvényt nyertek, amennyiben a fővárosi fakultások hallgatói gyorsabban, illetve a vidékiekénél lényegesen nagyobb arányban diplomáztak, illetve jutottak el hallgatói pályájuk végére (a negyedik, illetve – medikusoknál – az ötödik évfolyamba). Mindenekelőtt a fővárosi tudományegyetem hallgatóinak valamivel nagyobb többsége kezdte el tanulmányait rögtön az érettségi évében (1935/6 és 1941/2 között 62 százalékuk) mint vidéki társaik (57 százalék).⁵² Mihelyt beiratkoztak, bár az évfolyamokban való előre haladás során számuk a lemorzsolódások, év- és vizsgahalasztások következtében állandóan és jelentősen csökkent, a budapestiek mégis többen (az 1929/30 és 1937/38 között tudományegyetemre iratkoztak közül 51,8 százalék) jutottak négy év után a normális tanulmányi pályának megfelelő negyedik évfolyamba, mint vidéki társaik (45,3 százalék).⁵³

De a jelzések szerint tanulmányi választásaik is elég markánsan elkülönítették a fővárosi és vidéki érettségizetteket, ami azt mutatja, hogy a fővárosból származó értelmiség érvényesülési stratégiái jelentősen eltértek a többiekétől. Itt nem tárgyalhatjuk a magyar statisztikai apparátus által látszólag pontosan gyűjtött (s a nemzetközi szakirodalomban párját ritkító) pályaválasztási adatok sajátos és sokrétű értelmezési nehézségeit, nevezetesen a bevallott pályatervek és a megvalósított továbbtanulási stratégiák közötti eltéréseket.⁵⁴ Tekintsük tehát adatainkat előzetes elképzeléseknek vagy akár csak szakmai vágyaknak s csupán hozzávetőleges illusztráció gyanánt hozzunk fel a századelő éveire nézve néhány idevágó információt. A 2. táblázat fő tanulságait úgy lehet összefoglalni, hogy a budapesti érettségizők pályatervei globálisan sokkal modernebbek voltak, amennyiben elhanyagolták a leghagyományosabb középosztályi pályákat (papság, katonaság, erdő- és bányamérnökség) s ezek helyett a műegyetem, a szabad művészeti szakmák és a többi szakképzési terület került előtérbe. Igaz, a három legfontosabb értelmiségi választás, a jogászság, az orvosi pálya és a bölcsészet (tanárság) mindkét érettségiző csoportnál közel egyforma súllyal szerepel. Az eltérések inkább csak a többenél érvényesülnek, de ott eléggé látványosan.

51 Asztalos Sándor, id. mű. 53–56. oldalain található adatok alapján számított értékek.

52 A *Magyar statisztikai évkönyvek* megfelelő éveiből gyűjtött adatok szerinti számítás.

53 U.o.

54 Erre nézve l. Szandtner Pál, *Érettségizőink számának és pályaválasztásának fontosabb kultúr- és szociálpolitikai tanulságai*, Budapest, Szent István Akadémia, 1933.

2. táblázat: Az érettségizők pályatervei az érettségi helye szerint (1901–1906)*

	Budapesten	Vidéken
Hittudomány	2,0	15,6
Jog	27,9	24,0
Orvosi	7,8	8,2
Bölcsész	10,8	9,9
Műegyetem	17,5	9,0
Mezőgazdasági	5,3	5,9
Erdő vagy bányamérnöki	1,4	2,9
Ipari, kereskedelmi	4,3	3,1
Katonai	2,8	6,9
Művészeti	3,9	0,9
Egyéb tanulmányok	16,3	13,6
Összesen	100,0	100,0
Nyers szám	4 503	20 385

* A Magyar statisztikai évkönyvek megfelelő éveiből gyűjtött adatok szerinti számítás.

A tanulmányi választások eltérései minden bizonnyal egyik (bár talán nem a legdöntőbb) tényezőjét képviselik a fővárosi és vidéki egyetemisták előképzettségében megfigyelhető igen jelentős *színvonalbeli* különbözetnek. Míg a budapesti tudományegyetemre ritkán került be (1931/2 és 1937/8 között mindössze 27–32 százalékban, változóan az évek szerint) elégségesen érett hallgató, addig vidéken ez az arány a felvettek felét is elérte (Debrecenben 46 és 53 százalék között ingadozva a jelzett években), illetve rendre többségi volt (Pécsett 48 és 63 százalék közötti, Szegeden egyenesen 54 és 62 százalék közötti ingadozással).⁵⁵ Pontosabb mérésekkel 1928/9 és 1941/2 között kiszámíthatjuk a különböző egyetemekre felvett elsőévesek érettségi átlagjegyeit. Ezek szerint a budapesti tudományegyetem átlagosan 1,99-es eredménnyel vette fel hallgatóit, szemben a debreceni egyetemre bekerülők 2,32-es, a pécsi 2,46-os és a szegedi 2,43-as átlagával.⁵⁶ Ezek már nagyságrendi különbségek, melyek értelmezéséhez számba kell venni az egyetemek szimbolikus hierarchiában elfoglalt helyérték, az újabb vagy régebbi intézményes lét, a kisebb és nagyobb alma mater s a történelmileg felhalmozott intellektuális tőke hatásmechanizmusait (nevezetesen vonzerejét) az egyetemi kínálat oldalán, de az országban megmutatkozó tanulmányi kereslet lokalizálását is (például a vidéki érettségizettek érettségi teljesítményeinek a fővárosiaktól való eltéréseit), valamint az egyes intézményeknek esetenként változó felvételi politikáját, melynek számbeli kereteit a *numerus clausus* általános keretszámai e korban sajátos erővel határozták meg. Mindenesetre egyértelmű, hogy a fővárosi tudományegyetem sokkal erősebb „minőségi szelekcióval” válogatta ki diákjait

55 L. Ladányi Andor, *A gazdasági válságtól a háborúig, a magyar felsőoktatás az 1930-as években*, Budapest, Argumentum, 2002, 45 oldal.

56 A Magyar statisztikai évkönyvek idevágó adataiból számított átlagok. A jeles érettségizők a korabeli szokás szerint 1, a jól érettek 2, az elégséges érettek 3 pontot kaptak a számítás skáláján. Így az átlagjegy annál jobb, minél alacsonyabb, azaz közelebb van az 1-hez. 1939/40-re és 1940/41-re nem találtam adatot.

mint a vidéki testvérintézmények. Ezek az adatok is hozzájárulnak a fentebbi jelzések tanulságainak megerősítéséhez, mely szerint a fővárosi diákság képviselte az eminens érettségizettek túlnyomó részét. Ez utóbbi megállapítás szó szerint értendő s könnyen demonstrálható. A fenti számítások szerint az 1928/29 és 1941/42 között a tudományegyetemekre felvett jeles vagy kitűnő rendű diákok nem kevesebb, mint 69 százaléka a fővárosban kezdte tanulmányait, míg az elégséges rendűeknek mindössze 38 százaléka. És ekkor még nem szóltunk a többi fővárosi intézmény rekrutációs politikájáról, mely valósággal lefölözte az emi-nens diákság tanulmányi keresletét. A pesti Műegyetem például a Pázmány tudományegyetemmel egy szinten, 1,98-as érettségi jegyátlaggal vette föl 1928/29 és 1942/43 között hallgatóit.⁵⁷

Az illetén objektívált „minőségi túlsúly” fényében nem meglepő, hogy a fővárosi diákság egyéb jellemzői is azt mutatják, hogy ez az értelmiségi elit jegyeit kiemelten hordozta. Magyarországon ennek egyik legfontosabb kritériuma a régi rendszerben (s részben azután is) az ún. kultúrnyelvek ismerete volt. Márpedig a nyelvismereti skálán ugyanúgy szembeállíthatók a pesti és a vidéki egyetemek, mint az érettségi kitűnőség számárlétráján. 1930/31 és 1941/42 között⁵⁸ a budapesti tudományegyetem minden hallgatójára átlagosan 1,98, a Műegyetem diákjaira 1,88 ismert nyelv esett (az anyanyelvet is beszámítva).⁵⁹ A nyelvtudásra vonatkozó azonos módon számolt jelzés a vidéki egyetemeken összesítve csak 1,58 volt: Debrecenben 1,46, Pécsen 1,60 és Szegeden 1,66). A budapesti diákságnak csak kisebbsége – a tudományegyetemen 42,6 százaléka, a Műegyetemen 46,9 százaléka – nem beszélt idegen nyelvet, míg vidéken éppen fordítva a többség egynyelvű volt: Debrecenben 68,7, Pécsen 58,7, Szegeden 57,6 százalék erejéig.⁶⁰

Végül magukra az egyetemek személyzetére nézve idézzünk egyetlen mutatót, amely ismét az előbbi jelzések értelemben engedi szembeállítani a fővárosi és a vidéki felsőoktatás szerkezetét, illetve ennek az oktatási kínálat gazdagságát is meghatározó jellemzőit. A magántanárok számáról és a tanári karban elfoglalt helyükről van szó. Tekintve, hogy a tudányszakoknak az egyetemi karokban leképzett mindenkori kanonizált beosztás szerint meghatározott alaptárgyait minden egyetemen és minden karon a megfelelő tanszékek keretében tanították s ezek élén egy kinevezett „rendes” (kivételesen egy „rendkívüli”) tanár állt, ez eleve megszabta a „rendes” tanárok s ezek asszisztenciája (tanársegédek, adjunktusok) minimális számát. E tekintetben nem lehetett nagyobb eltérés a kisebb (vidéki) és nagyobb (fővárosi) intézmények között. Ténylegesen például 1910-ben a fővárosi tudományegyetemnél kevesebb mint harmadannyi diákot (2307-et 7479-el szemben) képző kolozsvári alma materben fele annyi „rendes” tanár volt (50

57 Ugyanaz a forrás. Az 1940/41-es évre nincs adat.

58 1938/39-re és 1939/40-re nincs adat.

59 Minden érintett annyi pontot kapott az átlagszámításhoz, amennyi nyelv ismeretét bejelentette, tehát a csak anyanyelvet beszélők 1-et, az egy idegen nyelvet is tudók 2-t stb. A 4 vagy több idegen nyelvet deklaráálóknak 5,5 pontot adtunk.

60 A *Magyar statisztikai évkönyvek* megfelelő éves adataiból számolt jelzések.

szemben 101-gyel) s így egy diákra sokkal kevesebb diák is jutott (46 szemben 74-gyel). Viszont Kolozsváron az előadást hirdető magántanárok száma a pestieknek csak töredékét képezte (40 szemben 153-mal).⁶¹ Ezek az arányok jellegükben nem változtak a vidéki tudományegyetem-hálózat kisépülésével. 1941/42-ben, amikor az országban a kolozsvári magyar univerzitás újraalapításával immár öt tudományegyetem működött, a vidéki „rendes” egyetemi tanárok száma (180) alig volt kevesebb, mint a két budapesti egyetemen (99 a Pázmányon és 92 a Műegyetemen). A magántanárok száma viszont a fővárosban (222 a Pázmányon és 116 a Műegyetemen) együttvéve a vidékieknek több mint háromszorosát tette ki (338 szemben a vidéki 105-tel).⁶² Márpedig a régi egyetemeken a szakosodás, új szakkollégiumok és tudományágak bevezetése s általában a kanonizált tananyagok felfrissítése, megújítása gyakran a magántanári előadásokban valósult meg. A magántanárság nemcsak az államilag dotált „rendes” és „rendkívüli” előadók intézményes szelekciós bázisát képezte, de a magántanárok száma és tevékenysége a fakultások tudományos tőkéjének s ebből származó intellektuális tekintélyének is egyik fő forrásául szolgált. Az így leírt kontraszt jól érzékelteti a fővárosi és vidéki intézmények közötti szellemi munkamegosztás két pólusát: a pesti egyetemek tendenciálisan az országos főiskolai piacnak mintegy „tudományos pólusát” alkották, míg vidéki megfelelőik inkább csak egyfajta, az alapképzésre beállított „kiszolgáló pólust”.

Ezek után, az iskolai kereslet és kínálat „minőségét” illetve „szerkezetét” érintő területi egyenlőtlenségek bemutatása után, meg kell kísérelni az iskolai piac működési mechanizmusai mögött azonosítani azokat a társadalmi erő- és érdekvizonyokat – elsősorban az iskolai kereslet csoportrajátos jellemzőit, amelyek a főváros mennyiségi és minőségi túlsúlyát az országos iskolai piacon értelmezni engedik.

Társadalomszerkezet és iskolai funkciók

Tételszerűen azt lehet előre bocsátani, hogy a főváros prominens helyzete az iskoláztatás különböző szintű piacain messzemenően a budapesti társadalom által indukált iskolai kereslet függvénye volt. Itt elsősorban a fővárosban mindig is – legalábbis a rendiség bukását követő modernizáció kezdete óta – koncentrált művelt középosztályi rétegek iskolai önreprodukciónak van szó. Persze a fővárosi iskolákat, akárcsak a többi városi iskolát – különösen, ahogy ez már fentebb említést nyert, az egyetemeket, szakfőiskolákat és kisebb részt a középiskolákat – nem csak helyi közönség használta. Mégis, s ez még a trianoni országban is nyilvánvaló, a fővárosi egyetemek mutatták fel (már a fővárosi lakosság népességi súlyánál fogva is) a vidékiekkel szemben a legnagyobb mértékű helyi rekrutációt. 1941/42-ben például, a vidéki főiskolai hálózat eddig egyedülálló felduzzasztá-

⁶¹ *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385. oldal.

⁶² U.o. 1942, 227. oldal.

sa idején, a budapesti tudományegyetem hallgatóinak szülei 42 százalékban és a műegyeteméi 32 százalékban helyi lakosok voltak, szemben a vidéki egyetemi diákság helyi illetőségű 23 százalékával.⁶³ Az is feltételezhető a fentebb bemutatott adatokból, valamint a fővárosi iskolák magasabb eredményességi rátáiból illetve a diákság viszonylagos intellektuális túlszelektálásából, hogy a „felvándorló” diákkereslet maga is túlszelektált lehetett (pl. ami a legjobb érettségizőket illeti). Érthető, hogy az ilyenfajta rekrutációs kitűnőség az ország legmodernebb középosztályi rétegeiből sokféle (itt minden részletében nem is elemezhető) szállal kapcsolódott a fővárosi iskolai piac szerkezeti sajátosságaihoz. A továbbiakban tehát a budapesti iskolák sajátos társadalmi bázisát kíséreltem meg néhány objektív jelzés segítségével körülírni.

Előzetesen is hangsúlyozni kell azonban, hogy a fővárosi társadalom lentebb tárgyalandó csoportosajátos jellemzői távolról sem a helyi iskolai hálózattól független változók. Az értelmiség magas arányai, az idegen nyelvtudás elterjedtsége, az általában magas iskolázottsági ráta, a neológ zsidóság fajlagos súlya a helyi társadalomban, a nők koncentrációja a helyi magas iskolázás intézményeiben stb., ezek mind egymást támogató, kölcsönösen erősítő, mintegy körkörös determináción alapuló összefüggések, de egyben a helyi iskolai hálózat kínálati sajátosságaival – pl. oktatásbeli igényességével, szekularizáltságával, „modernségével” is összefüggtek.

A fővárosi népesség foglalkozási szerkezete mindenekelőtt annyiban bővítette a hosszú iskolázás keresletét, hogy majdnem teljesen hiányzott belőle a szakmai és iskolai mobilitási stratégiáktól legidegenebb s ugyanakkor a régi rendszer végéig az aktív népesség többségét kitevő réteg, a parasztság. Ennek a negatív meghatározottságnak a hiánya a gyors urbanizáció 19. századi kezdeteitől fogva összekapcsolódott a középosztályi, illetve kifejezetten értelmiségi csoportok viszonylag magas képviselésével, ami nyilvánvalóan a főváros adminisztratív és gazdasági funkcióinak állandó növekedését tükrözte. Már 1890-ben a budapesti aktív népesség 2,8 százalékát képviselik a széles értelemben vett „értelmiségiek” (beleértve a közalkalmazottakat és a szabadfoglalkozásúakat), szemben az országos 0,8 százalékos aránnyal. De a tudományok, a művészetek, az irodalom és más alkotó vagy szervező értelmiségi foglalkozások művelői (mint a közérdekű intézmények és emberbaráti társaságok alkalmazottjai) között a budapestiek az összesnek ekkor már kerek egyharmadát tették ki.⁶⁴ A művelt középosztályi kategóriák túlképviseltsége a város növekedésével, rohamos iparosodásával és az állami adminisztráció térnyerésével egyre emelkedett. A trianoni ország fővárosában már az ország közszolgáltatának és a szabadfoglalkozásoknak 28,5 százaléka tevékenykedett, az ügyvédek fele, a nevelők, korrepetitorok 57 százaléka, a magánmérnökök 67 százaléka, az orvosok 45 százaléka, az állami tisztviselők 49 százaléka.⁶⁵

63 A számítás forrását l. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1942, 23. oldal.

64 *Magyar statisztikai évkönyv*, 1894, 285–286. oldal.

65 L. Elekes Dezső, id. mű., 21–22. oldal.

Nem meglepő, hogy az igazolt műveltségük révén maguknak középosztályi státust biztosító rétegek viszonylag tömeges jelenléte a fővárosi népesség iskolázottsági szintjét messze a vidéki népesség fölé emelte. Akár fővárosi honosak és itt iskolázottak, akár tevékenységük végzése végett bevándoroltak voltak, 1910-ben a budapesti férfi lakosság 24 évet meghaladó minden korcsoportjának átlagosan egyhatoda a nyolc osztályú középiskolának megfelelő vagy e feletti iskolázottsággal rendelkezett: a 25–34 évesek között 18,6 százalék, de a 60 év felettek között is 18 százalék volt az érettségi szintű műveltséggel bírók aránya.⁶⁶ Ha a legalább négy középiskolai osztálynak megfelelő képzettségűeket vesszük számba, ami a korban már a „nadrágos ember” minimális kritériuma volt, közel egyharmados (az évcsoportok szerint 28–31 százalék) arányt kapunk. Igaz egyes vidéki városokban is találunk e korban hasonló szintű műveltségi rátákat, de a városokon kívül sehol. 1930-ban Budapesten élt az összes érettségizett vagy főiskolát végzett népesség 44–45 százaléka.⁶⁷ Így, ha a budapesti művelt rétegek számarányban nem is tűntek ki az ország többi urbanizált népességéből, összességükben egy olyan páratlanul nagy, helyileg koncentrált kritikus tömeget képviseltek, hogy önreprodukciós igényeik közvetlenül hathattak az őket kiszolgáló iskolai kínálatra.

Ennek a műveltségi többletnek egyik, a főiskolások esetében már tárgyalt, igen lényeges minőségi összetevője volt az idegen nyelvek ismerete. Magyarországon a német volt a feudalizmus utáni modernizációs korszak legfőbb kultúrnyelve. Ezt Budapesten még 1930-ban is, a város teljes elmagyarosodása után is, több, mint kétszer olyan gyakran (a népesség 38 százaléka erejéig) beszéltek mint vidéken (ahol csak 15 százalék). Míg vidéken a többi nyugati nyelv ismerete egészen ritkán fordult elő (a népesség 1 százaléka alatti arányban), a budapestiek 5,9 százaléka franciául is, 3,5 százaléka angolul is és 1,3 százaléka olaszul is tudott.⁶⁸ Ezek az aránykülönbségek jól emlékeztetnek a főiskolások nyelvi kompetenciájára vonatkozó fejtegetéseinkre. Nyilvánvaló, hogy a konkrét nyelvtudás és az idegen nyelvek ismeretére vonatkozó igény a középosztályi családok egyik lényeges kulturális örökségét képezte, amely nemzedékeken át (egészen a kommunista „népi káderek” megjelenéséig, de minden bizonnyal még annál is tovább) messzemenően elkülönítette a mindenkori „régit” és az „új” értelmiséget, nem beszélve arról, hogy ez a 19. századi „új” értelmiségen belül is számottevő cezúrát vont az allogén háttérűek (zsidók, németek stb.) – akik sokkal erősebben igényelték és birtokolták is az idegen nyelvi kultúrát – és a többiek között.

De a főváros iskolai közönségének jellemzői között sajátos szerepet játszott a nők korai megjelenése és viszonylag gyors „térhódítása”, ami vidéken a régi rendszer végéig csak igen mérsékelten figyelhető meg. Az iskolai közönségek elnöiesedése az intézményhierarchia alsó grádicsain természetesen sokkal gyorsabban zajlott le, mint a felsőbb oktatásban, de mindenütt látványos e téren a főváros korai elő-

66 Nagy Péter Tibor kiadatlan kutatási eredményei szerint az 1910-es népszámlálás levéltári anyagán.

67 Elekes Dezső, id. mű., 19 oldal.

68 U.o. 20. oldal.

retörése és a vidék kései és sokkal lassabb ütemű felzárkózása. Ennek persze egyik objektív összetevőjét a nők gazdasági aktivizálódásának regionális eltéréseiben lehet megragadni. Igaz, hogy a mezőgazdaságban a háztáji „besegítő” női aktivitást az adatok nagyon pontatlanul regisztrálták, amennyiben a paraszti gazdaságokban tevékenykedő családtagokat a statisztikák nem tekintették „keresőknek”. De a hivatalosan elismert „keresők” között 1930-ra már nyilvánvaló, hogy ezeknek sokkal nagyobb százaléka (20,8 százalék) élt Budapesten, mint ahogy erre a fővárosi lakosság országos arányából (11,6 százalék) következtetni lehetett volna.⁶⁹ Ha a fővárosi női „keresőknek” jelentős hányada vidéki házicseléd is volt, hiszen az összes magyarországi házicseléd harmad része (33 százalék) Budapesten talált alkalmazást⁷⁰ s a többiek nagy része egyebütt a városokban, a főváros a többi, modernebb női alkalmazási területeken is élen járt. A „polgári és egyházi közszolgálatához és az ún. szabadfoglalkozásokhoz” tartozó kereső nők 20 százaléka már az 1900-as népszámlálás szerint is budapesti volt.⁷¹ A trianoni országban (1920) a főváros ugyanennek a női „értelmiségi” kategóriának már 44 százalékát koncentráta (minden bizonnyal a középosztálybeli menekült nőkkel együtt),⁷² és – az összeomlást követő konszolidáció után – 1930-ban is 40 százalékát,⁷³ amikor az összes keresőnek mindössze 14,3 százaléka élt Budapesten.⁷⁴

Az értelmiségi vagy „fél-értelmiségi” (iskolázott hivatalnok) alkalmazásban lévő aktív nők budapesti túlreprezentációját jól tükrözik a női iskolázottságra és műveltségre vonatkozó információk. Már 1910-ben a 25–40 év közötti fővárosi nők egyötöde legalább négy középiskolai osztálynak megfelelő műveltséggel rendelkezett.⁷⁵ Ez a korabeli vidéki városok átlagában még Nyugat-Magyarországon is sokkal alacsonyabb volt, például mind a Dunántúlon,⁷⁶ mind Nyugat-Szlovákiában⁷⁷ 14 százalék, a két Erdélyi nagyvárosban, Kolozsvárott és Marosvásárhelyen 17 százalék.⁷⁸ 1930-ban már a főiskolát végzett nők abszolút többsége (53,4 százalék) és a 8 középiskolai osztályt végzeteknek is 44,3 százaléka budapesti volt,⁷⁹ szemben a teljes női népesség mindössze 9,6 százalékával.⁸⁰ Ezeknek az jelzéseknek fényében nem meglepő, hogy a nők társadalmi, műveltségbeli, családi, gazdasági, szexuális és egyéb szerepvállalásának „modern” modelljei, melyek közé a

69 Elekes Dezső, id. mű., 22. oldal.

70 U.o. 21. oldal.

71 A *Magyar statisztika közlemények* 15, 42. és 46. oldal adatai szerinti számítás.

72 A *Magyar statisztikai közlemények* 72, 373. oldal adatai szerint.

73 A *Magyar statisztikai közlemények* 96, 74 oldalán lévő adatok szerint.

74 L. a *Magyar statisztikai közlemények*, 114, 166. oldal adatait.

75 Nagy Péter Tibor kiadatlan kutatási eredményei az 1910-es népszámlálás levéltári összesítéseiből.

76 V. Karady, P. T. Nagy, *Educational Inequalities and Denominations – Database for Transdanubia, 1910*, II. Research Paper nr. 253, Budapest, Oktatáskutató Intézet, 2003, 231. oldal.

77 V. Karady, P. T. Nagy, *Educational Inequalities and Denominations – Database for Western Slovakia and Northern Hungary, 1910*, Budapest, John Wesley Publisher, 2004, 199. oldal.

78 Nagy Péter Tibor kiadatlan kutatási eredményeiből az 1910-es népszámlálás levéltári anyagán.

79 A *Magyar statisztikai közlemények* 114, 228 oldal adataiból számított arány.

80 U.o. 226. oldal.

magasabb iskolázás is tartozott (hol előfeltételül, hol következményképpen), elsősorban, mindenesetre legkorábban a fővárosban alakultak ki. Így értelmezhető a női iskolázottság korai fővárosi térhódítása is, melyre vonatkozóan könnyen találni egyértelműen demonstratív adatokat.

Elemi szinten a fiúk és a lányok közötti iskolázottsági egyenlőtlenségek ugyan nyomokban még az 1930-as években is kimutathatók, de ezek már a 19. század vége óta egyre jelentéktelenebbek, különösen a városok és a vidék között továbbra is markánsan fennmaradó egyéb egyenlőtlenségek mellett. Az elemi iskolázás alsó szintjén (első négy osztály) 1930-ra a tanköteles fiúk (92,6 százalék) és a lányok (92,3 százalék) közötti beiskolázási esélyegyenlőség országosan is (92,6 szemben 92,3 százalékkal), Budapesten is (95,6 szemben 95 százalékkal) gyakorlatilag megvalósult.⁸¹ A népiskolázás magasabb szintjein, a „továbbképző iskolai tanköteleseknél” azonban még nem volt ilyen kiegyensúlyozott a helyzet sem országosan (hiszen 93,3 százalék fiú, de csak 89,5 százalék lány járt ténylegesen iskolába), s különösen nem Budapesten (ahol a fiú tankötelezetteknel többen, 110,3 százalék erejéig jártak a helyi továbbképző osztályokba, míg a tankötelezett lányok között csak 93,8 százalék).⁸² Ezen a szinten tehát a fővárosi lányok statisztikailag mért jobb esélyei a vidékiekkel szemben már figyelemre méltóak, de messze elmaradnak a fiúkéitól, akikre vonatkozóan a jelzések – minden bizonnyal a fiúk sajátos „bejárásai többlet” folytán – torzítva tükrözik a valóságot. Serdülő lányokat nehezebben küldtek be szüleik külvárosokból vagy vidékről egy fővárosi iskolába jobb képzés reményében, mint az azonos korú fiúkat.

Más volt a helyzet a polgárikban, ahol mindig lánytöbbség uralkodott országosan is, a fővárosban is (a női polgáristák arányai hosszú távon itt is, ott is 55–62 százalék között mozogván)⁸³ és amelyek tanulói között a fővárosi polgáristák, különösen a lányok már a 19. század vége óta tetemesen túl voltak képviselve a helyi népességszámhoz viszonyítva. A nőképzés felfutásának Magyarországon a polgári iskolák hálózata biztosította legfontosabb első intézményes keretét, elsősorban a városokban, de egészen a kis mezővárosokig bezárólag. 1910-ben már nem kevesebb, mint 296 lány polgári működött, ebből 30 Budapesten.⁸⁴ Nem meglepő, hogy az elemi feletti lányképzésben a polgárik domináns szerepet töltöttek be. 1910/11-ben például Budapesten még csak 692 lány járt klasszikus középiskolába és 892 óvó- és tanítónőképzőbe (amelyhez elsősorban a polgári iskolák elvégzése vezetett), de már 10 992 polgáriba.⁸⁵ A fővárosi polgárik kiemelkedő szerepét a helyi lányközönség iskolai mozgósításában jól illusztrálják a budapesti lány polgáristák számarányai az ország összes polgárista lánya között. Ez az arány már 1900/1901-ben 25 százalékot ért el, majd 1910-ben megközelítette az egyharmadot

81 *Magyar statisztikai évkönyv*, 1931, 251. oldal.

82 U.o. 252. oldal.

83 A *Magyar statisztikai évkönyvek* idevágó adatai és Kalmár Ella már idézett budapesti iskolai adatbázisa szerint.

84 A polgári iskolák teljes listája után. L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, 359–362. oldal.

85 Kalmár Ella gyűjtötte adatok, l. *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai...*, id. mű, 184., 198. és 208. oldal.

(32,7 százalék), s a világháborúk között, a vidéki polgári iskolai hálózat további fejlődése mellett, valamint a női publikum részleges de fokozatos átcsoportosulásával a klasszikus középiskolákba (mely, látni fogjuk, legerőteljesebben szintén a fővárosban zajlott le) megtartotta ezt a szintet (1930-ban 31,1 százalékkal).⁸⁶ A budapesti lány polgáristák tehát nem csak – mint a vidékiek – a fiúkkal szemben, hanem a vidékiekkel szemben is különlegesen magas túlreprezentációt mutattak fel végig a vizsgált koron.

A középiskolákban voltaképp hasonló, bár még ennél erőteljesebb fővárosi túlsúlyt eredményező fejlődést lehet megragadni – igaz, több évtizedes elcsúszással a polgár iskolázáshoz képest. Ha az ország első lány középiskoláját Eötvös József támogatásával az Országos Nőnevelő Egyesület már 1869-ben megalapította Budapesten, a lányok középiskoláztatása csak a századfordulón nyert igazi lendületet, amikor az érettségizett nők (1895-ben) jogot kaptak bizonyos felsőbb tanulmányok folytatására. Az első lányiskolai érettségit 1900-ban tartották éppen az előbb említett s 1904 után Veres Pálné Lányiskolának (később gimnáziumnak) nevezett intézményben.⁸⁷ Ekkor indult meg az érettségit nyújtó lány középiskolák alapítása, elsősorban Budapesten, ahol a nők magasabb iskoláztatására vonatkozó modern polgári kereslet legmarkánsabban jelentkezett. Ennek folytán a sorra alakuló felsőbb lányiskolák és a középiskolázás egész női közönsége között sokáig igencsak számottevő budapesti túlreprezentációt lehet azonosítani. 1918-ig nyolc későbbi lánygimnázium alakult a fővárosban⁸⁸ s a régi Magyarország összes 1917/18-ban már működő 32 lányközépiskolájából 7 Budapesten székelt.⁸⁹ Ennek megfelelően 1910-ben már az összes lány középiskolás negyede (24,2 százaléka) fővárosi volt.⁹⁰ Ez az arány a megkisebbedett Trianoni országban 1930-ra éppen a felére nőtt (49,8 százalék), ugyanakkor, amikor a fővárosi fiúk az összes középiskolásnak csak kerekén 30 százalékát tették ki.⁹¹ Az érettségihez vezető nőképzés tehát sokkal nagyobb mértékben koncentráldott Budapestre, mint az elitiskolázás egésze.

Ezek után nem meglepő, hogy még ennél erősebb budapesti koncentrációt érhetünk tetten a felsőoktatásban a 20. század első évtizedeiben, amikor az érettségizett nők – ugyan nem ellenállás, sőt (1920 után) diszkriminatív intézkedések ellenére – néhány más főiskola mellett az egyetemek bölcsész és orvosi karaira teljes jogú egyetemi hallgatókként nyerhettek felvételt. A női felső iskolázás fel-futását itt csak a Trianoni országban elért (bár már a kezdetektől fogva megnyilvánuló) budapesti túlsúly szempontjából vizsgáljuk néhány kemény adat segítsé-

86 A *Magyar statisztikai évkönyvek* idevágó adatai és Kalmár Ella már idézett budapesti iskolai adatbázisa szerint.

87 Mészáros István, id. mű., 167. oldal.

88 L. u.o., 167–171. oldal.

89 U.o. 316. oldal.

90 A *Magyar statisztikai évkönyv* 1911, 331 és 333. oldalainak adatai szerint.

91 Kalmár Ella gyűjtése (id. mű., 210. oldal) és a *Magyar statisztikai évkönyv*, 1931, 265. oldal adataiból számított arányszám.

gével. 1934/35-ben az összes magyarországi egyetemista diáklány 66 százaléka a fővárosban végezte tanulmányait (míg a fiúknak csak 51 százaléka).⁹² „A nőhallgatók az ország összes főiskoláin 13,5 százalékot képviselnek. Budapest főiskoláin a nők aránya magasabb: 16,6 százalék. A nők leginkább a bölcsészeti, gyógyszerészeti és az „egyéb” szakokat látogatják; Budapesten pl. a bölcsészeti kar nőhallgatói épen csak hogy kisebbségben vannak (47,5 százalék).”⁹³

A fővárosi iskolai piac keresleti oldalán látványosan megnyilvánuló női térhódítás a régi rendszer utolsó évtizedeiben egyre inkább kifejezést nyert a kínálati oldalon is, elsősorban az iskolarendszer alsóbb szintjein. 1935-re például Budapesten a tanítói kar már messzemenően (75,5 százalékban) elnőiesedett⁹⁴ – a fővárosi tanítóképzők közönségének korai s a fenti aránynál 1919 után már sokkal súlyosabb s egyre súlyosodó nőtöbblete függvényében is: az ott tanulóknak már 1910-ben is 67 százaléka lány volt. Ez az arány 1930-ra 81, majd 1940-re 90 százalékosá válik.⁹⁵ De elnőiesedett Budapesten 1935-re, ha mérsékeltebben is (az oktatók 47 százaléka erejéig), a polgári és középiskolai tanári pálya is.⁹⁶ Ugyanezt persze a felsőbb oktatásra már nem lehet elmondani, hiszen ezt a piaci szektort majd a szocialista rendszer nyitja csak fel teljesen a nők előtt. 1935-re ezen még inkább csak férfiaknak fenntartott álláslehetőségek voltak: az összes főiskolai adjunktus és tanársegéd között mindössze 14 százalék volt nő (44 a 317-ből), míg a 307 egyetemi és főiskolai tanárból nem több mint 2 (!).⁹⁷

A nők különlegesen gyors térnyerése a fővárosi iskolai piacon mindenesetre szorosán összefügghetett a fővárosi iskolák közönségének a felmenők foglalkozásszerkezete és igazolt műveltsége szempontjából „magasabb” rekrutációjával és az egész budapesti iskolai piacnak iskolai teljesítményekben is megnyilvánuló fentebb tárgyalt „minőségi túlsúlyával” az ország többi régiójához képest. A lányok ugyanis az összes idevágó jelzés szerint sokkal jobb iskolai minősítéssel – úgy is mondhatni, ennek árán – jutottak magasabb iskolázáshoz a régi rendszerben. A nők így kialakuló intellektuális túlszelekciójának az elnőiesedett szakmákban automatikus többletet kellett eredményezni az egész érintett tanulmányi vagy tudományágak közönségének szellemi színvonalára nézve. Ezt jól lehet demonstrálni többek között az érettségiző lányoknak a fiúknál sokszor csak felényi bukottsági s a jeles rendűek dupla annyi arányában, korábbi egyetemre jutásával és diplomázásával, gyakoribb egyetemi kollokválásával, az alacsonyabb lemorzsolódási rátával vagy az egyetemi könyvtár intenzívebb használatával.⁹⁸

92 L. Elekes Dezső, id. mű., 52. oldal.

93 U.o., 53. oldal.

94 *Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve*, 1936, 76. oldal.

95 Kalmár Ella adatgyűjtése, id. mű., 198., 200., 202. oldal.

95 A *Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve*, 1936, 76. oldalán található adat szerint.

97 U.o.

98 Mindezekre az összefüggésekre nézve lásd a számszerűleg objektívtalt jelzéseket tanulmányomban: „Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában”, *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*, Budapest, Replika könyvek, 1997, 57–74. oldal, különösen 59., 62. és 63. oldal.

A szellemi túlszelekció természetesen nem választható el a társadalmitól, hiszen meggyőző jelzéseink vannak arra nézve, hogy az iskolai teljesítmények mennyire kötődnek a diákok társadalmi hátteréhez, nevezetesen vallásához (amire még visszatérek) és a szülők foglalkozásához. Így 1925/6-ban az érettségizők általános átlagjegye 2,39 volt (az 1 = jeles, legjobb jegy, 4 = bukás, legrosszabb jegy által behatárolt skálán), de a pap, tanár és tanító apák gyerekeinél 2,20, a más önálló (szabadfoglalkozású) értelmiségi szülő leszármazottainál 2,29, és a nyugdíjas tisztviselők sarjainál 2,32, míg az alsóbb foglalkozási kategóriákból származóknál ennél lényegesen alacsonyabb (pl. az ipari munkássághoz tartozóknál 2,46 vagy a kisbirtokos apáktól származóknál 2,43).⁹⁹ Ezeknek az összefüggéseknek értelmében nem meglepő, hogy az átlagnál mindig lényegesen jobban teljesítő diáklányok társadalmi kiválasztása is a többinél sokkal „polgáribbna”, nemritkán „arisztokratikusabbnak” bizonyult. Ezt a trianoni ország fővárosában egy sor közvetett vagy közvetlen szociális mutató is bizonyította. A budapesti tudományegyetem diáklányai így 1924/5-ben férfi kollégáiknál számottevően többször voltak városi vagy egyenesen fővárosi születésűek és budapestien lakó szülők gyermekei, gyakrabban jártak színházba, koncertre vagy akár moziba, sokkal gyakrabban játszottak valamilyen hangszeren, kétszer gyakrabban tudtak franciául és általában jóval több idegen nyelvet ismertek,¹⁰⁰ de közel négyszer gyakrabban fizettek teljes tandíjat is, ugyanakkor amikor csak harmadannyian laktak albérletben vagy egyedül és sokkal ritkábban voltak betegek.¹⁰¹ Az idegen nyelvtudás szempontjából az egész elitképzés női és férfi diáksága drasztikus különbségeket mutathatott fel, bár erre nézve kevés pontos jelzéssel rendelkezünk. Talán a legszignifikánsabb közöttük a középiskolásokra vonatkozó éves adatok 1927/28 és 1932/3 között. E szerint a lány diákok a fiúknál három-négyszer gyakrabban beszéltek idegen nyelven: pl. 1930-ban németül 35,1 százalék a fiúk 11,5 százalékal szemben, más nyugati kultúrnyelveket (franciát, angolt, olaszt) 12,7 százalék a fiúk mindössze 2,6 százalékal szemben.¹⁰²

Ebben az összefüggésben lehet végül szót ejtenünk a budapesti iskolai piac társadalmi bázisának felekezeti sajátosságairól, melyek körkörös meghatározottsággal függtek össze a női diákság budapesti túlsúlyával, a művelt középosztályok helyi szerepével az iskolai piacon, s a fővárosi iskolák „minőségi” előnyeivel is. Hogy a diáklányok rekrutációs sajátosságánál maradjunk, még a szigorú antiszemita *numerus clausus* alkalmazása alatti 1924/25-ös iskolaévben is feltűnő, hogy míg a budapesti tudományegyetem férfi hallgatói között csak 8 százalék zsidó volt, a lány hallgatóknál ez az arány 13 százalék felett állt.¹⁰³ A nők egyetemre bocsa-

99 Asztalos József adataiból számított eredmények. L. „Középiskoláink az 1926/27. tanévben”, *Magyar statisztikai szemle*, 1928, 9. szám, 960–974. oldal, különösen 973. oldal.

100 A diáklányok különleges idegen nyelvi készségeire nézve l. idézett cikkem („Nők a modern felsőbb iskolázás...”) 65. oldalán lévő részletes táblázati anyagot.

101 Az adatokat l. idézett cikkemben, „Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában”, id. mű., 63. oldal.

102 Asztalos Sándor, id. mű., 58. oldal.

103 U.o. id. hely.

tásának történelmi kezdeteinél, 1895 és 1905 között a lány orvosok nem kevesebb mint 53 százaléka és a bölcsész lányok 48 százaléka volt zsidó.¹⁰⁴ Számos más jelzést lehet felsorakoztatni a zsidó és a női felsőbb iskoláztatás összefüggéseire,¹⁰⁵ de éppúgy a viszonylagos zsidó „túliskolázás” egyéb következményeire az iskolai teljesítmények,¹⁰⁶ az érettségi eredményessége,¹⁰⁷ a korai diplomázás,¹⁰⁸ az idegen nyelvek ismerete,¹⁰⁹ a pályaválasztás „modernsége”,¹¹⁰ az érettségi korai letétele¹¹¹ stb. szempontjából.

Mindezek jelen összefüggésben azzal jutnak jelentőségre, hogy a fővárosi iskolai piac a magyar zsidóság messze legfontosabb iskolai befektetésekének terepévé vált. Igaz könnyű gyarapítani a zsidó „túliskolázás” mennyiségi jelzéseit az elitképzés minden szintjén, mely történelmileg addig fejlődött, amíg az oktatási piac szabadpiacként működött, azaz amíg ennek egyes intézménykategóriákban mesterséges korlátozásokkal gátat nem vetettek: 1919 után az egyetemi és főiskolai *numerus clausus*-szal, 1939-ben a középiskolák induló osztályaira is rendeletileg kiterjesztett zárt számokkal.¹¹² Ha a zsidó „túliskolázást” egyetlen felekezeti különbségeket számba vevő adatsorral kíséreljük meg jellemezni, elég arra utalni, hogy 1910-ben Budapesten a 20 és 29 év közötti zsidó férfiak 55 százaléka már legalább négy középiskolát végzett, szemben a katolikusok 19 százalékaival, a reformátusok 18 százalékaival vagy az evangélikusok – a viszonylag legiskolázottabb keresztény csoport – 33 százalékaival.¹¹³

A zsidóság fővárosi „túliskolázásának” mértéke ugyan az ország többi nagyvárosának hasonló jellemzőihez képest távolról sem volt rendkívüli, vagy egyedülálló, hiszen hasonló rátákat – nemegyszer magasabbakat is – lehet találni ugyanabban a korban nem egy vidéki városban pl. az Alföldön, a Dunántúlon vagy Horvátországban.¹¹⁴ Jelentőségre avval jut leginkább, hogy a budapesti zsidóság – nyers (1919 előtt egynegyednyi vagy ötödnyi, az után közel felényi) népességi súlyánál is túl – a „modern” beállítottságú, tehát az elitiskolázáson keresztül ér-

104 L. V. Karady, L. Nastasa, id. mű. 90. oldal. L. még *Acta regiae scientiarum universitatis hungaricae budapestiensis*, 1905, 85. oldal.

105 L. például tanulmányomat „A zsidó túliskolázás társadalmi körülményei az 1945 előtti középiskolákban” in *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek...*, id. mű., 145–165. oldal, különösen 154. oldal.

106 U.o., id. könyv 21., 118–120. valamint 137–138. oldal.

107 U.o., id. könyv, 22. és 96. oldal.

108 U.o., id. könyv, 23. oldal.

109 U.o., id. könyv, 143. oldal, 13. jegyzet.

110 L. tanulmányomat: „Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia. Az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén”, in *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest, Replika-könyvek, 200, 193–221, különösen 204 oldal és folyt.

111 U.o., id. cikk 206–207. oldal. L. még a kolozsvári orvosokra nézve V. Karady, L. Nastasa, id. mű., 121–122. oldal.

112 Számos erre vonatkozó munkám közül mindkét idézett könyvemben többet találni. L. *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*, id. könyv, 95–165. oldal és *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek...*, id. könyv, 169–256.

113 Nagy Péter Tibor kutatási eredményeiből az 1910-es népszámlálás kiadatlan, iskolaügyi levéltári anyagai nyomán.

114 A zsidó férfi iskolázás területi jelzéseire l. egyéb munkáimat: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*, id. könyv, 148 oldal; *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, Budapest, Cserépfalvi, 1997, 266. oldal.

vényesülési stratégiákat alkalmazó honi zsidóság valószínűleg legdinamikusabb részlegét alkotta. A budapesti zsidó középiskolások már 1900-ban is az összes zsidó középiskolás 28 százalékát adták s ez az arány a trianoni országban 1930-ra többségi lett (57 százalék).¹¹⁵ Ezek a túlképviseltségi arányok ráadásul még erősen alá is becsülik fővárosi zsidóság tényleges iskolai fölényét, mivel a helyi elitiskolázás zsidó közönségét a 19. század végén elkezdődő s 1900 után elsősorban az urbanizált középosztályokat érintő rohamosan csökkenő gyerekszám (1890 és 1920 között az 1000 főre eső zsidó natalitás Budapesten 30 ezrelékről 16 ezrelék alá esett),¹¹⁶ valamint a „kitérések” is (mely főképp 1918 után, 1919–20-ban a budapesti felnőtt zsidóság mintegy 5 százalékát érintve)¹¹⁷ számottevően ritkították. Az egyetemjárás szintjén a zsidó egyetemisták mindig preferenciálisan a budapesti egyetemek és főiskolákat frekvenciálták mindaddig, amíg ennek a numerus clausus mesterséges gátat nem szabott. Így a fővárosi zsidó elitiskolázás közönségének számaránya a fenti számoknál is nagyobb mértékben haladta meg a vidéki rokonnépszerűség megfelelő jellemzőit.

A zsidóság kiemelt mennyiségi részvételének bemutatásával, melyet – mint fentebb is illusztráltuk – a budapesti zsidó diákság iskolai kitűnőségével mért „minőségi” jelzésekkel is ki lehet egészíteni,¹¹⁸ bemutatást nyert a fővárosi iskolai piacon jelentkező kereslet utolsó fontosabb szerkezeti összetevője. Konklúzió helyett is hangsúlyozni kell, hogy a tárgyalt piaci tényezők egymással való viszonyát sohasem egyoldalú meghatározottsági kapcsolat jellemezte, hanem – mint már jeleztük – a körkörös determinációk rendszere. A tudományos Nobel-díjak honi születésű jelöltjei vagy kitüntetettjei (majdnem kizárólag fővárosi zsidók) nem véletlenül keresték szellemi kifutópályájukat egyes helyi iskolákban (pl. a fásori evangélikus gimnáziumban) s a belvárosi középiskolák oktatási kínálatának színvonala sem volt független a helyi iskolai közönség képzési igényeitől és az intézmények között kialakult kompetíciós helyzettől. Az érintettek későbbi pályája persze szintén nem értelmezhető a *numerus clausus* katasztrófális következményeinek számbavétele nélkül a honi értelmiség reprodukciója szempontjából. Ezeknek a valószínűsíthető kapcsolatoknak pontos elemzését itt nem vihettük végbe. De az egész fővárosi piac sajátosságainak bemutatásával megpróbáltuk felvázolni az ilyen természetű s minden bizonnyal mikro-szintre is kiterjesztendő elemzéseknek legfőbb objektív társadalomtörténeti kereteit.

KARÁDY VIKTOR

115 Az összehasonlítás Kalmár Ella fővárosi adatai (*Iskolák, diákok, oktatáspolitikai...*, id. könyv, 207 és 211. oldal) és a *Magyar statisztikai évkönyvek* idevágó felekezetsajátos adatai alapján készült.

116 L. tanulmányomat: „Felekezet és születéskorlátozás Budapesten (1880–1945)”, in *Törések és kötések a magyar társadalomban*, szerk. Elekes Zsuzsa és Spéder Zsolt, Budapest, Századvég kiadó, 2000, 375–388. oldal, különösen 377. oldal.

117 L. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, id. könyv 134. oldal.

118 A fővárosi középiskolások érdemjegyeinél tapasztalható felekezetsajátos eltérésekre egyes tantárgyakból l. különösen *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek...*, id. könyv, 118–119. oldal.